

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ.
ԹԷՈՏՈՐԱ ԹՈՒԵՒԱՅԻՆ ԳԻՐՔԸ ՊՈՒԼԳԱՐԻՈՅ ՄԷՋ**

2014 թուականի աւարտին լոյս տեսաւ երիտասարդ պուլկար պատմաբանի մը աշխատութիւնը, որը հազուադէպ երեւոյթ է Պուլկարիոյ արդի տպագրութեան ոլորտէն ներս¹:

Հեղինակը՝ Թէոտորա Թուլեան, ծնած է 1968 թ., նախնական կրթութիւնը ստացած է Սոֆիայի ֆրանսերէն լեզուի դասաւանդմամբ բարձրագոյն վարժարանը, ապա աւարտած է Պուլկարիոյ Ամերիկեան համալսարանը (AUBG), մագիստրոսի կոչումը ստացած է Պարսելոնայի Ավթոնոմ Համալսարանի Արդիական պատմութեան ամբիոնէն 2006 թուականին: Երկու տարի անց՝ 2008 թ. Պաշտպանած է պատմութեան ճուղով եւրոպական ատենախօսութիւն՝ Պարսելոնայի, Լոնդոնի եւ Վիեննայի համալսարաններու ներկայացուցիչներէն կազմուած մասնաժողովի առջեւ: Մայրենի պուլկարերէնէն զատ կը տիրապետէ ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, իսպաներէն, իտալերէն, պորթուգալերէն լեզուները: Սակայն 2012 թուականին երիտասարդ եւ խոստումնալից գիտնականը իր մահկանացուն կը կնքէ՝ անաւարտ ձգելով այլ հետազոտութիւններ ու պրոպոզիւցիաներ: Մինչ այժմ պուլկարերէն լեզուով լոյս տեսած են նաեւ «Տիւլա Անտրաշի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ Մաքետոնեան հարցի ծագումն» (2012), «Աւստրո-Հունգարիայի ազդեցութիւնը ալպանական ազգի ստեղծման վրայ» (2013) գիրքերը:

Ներկայացուող աշխատութիւնը ստեղծուած է երեք հիմնական նպատակներ հետապնդելով: Առաջինը՝ ներկայացնել մինչեւ հիմա անտիպ եւ անյայտ փաստաթուղթ մը 1896թ. թուակիր, որը գտնուած է Վիեննայի կայսերական եւ թագաւորական արխիւին մէջ, որը կը վերաբերուի Օսմանեան կայսրութեան մէջ կատարուած Հայոց ցեղասպանութեանը: Երկրորդ նպատակն է, որ հեղինակը կը ցանկանայ հետազոտող Վահագն Տատրեանի ոճին համապատասխան բացայայտել Հայկական եւ Արեւելեան հարցերու միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը, ընդ որում ան կը միանայ այն պատմաբաններուն, որոնք կ'ընդունին տեսակէտը, որ խօսքը կը վերաբերի մէկ ընդհանուր գաղափարի, այլ ոչ թէ 2 տարբեր, առանձին, բայց միմեանց հետ հանգուցուած հարցերու: Եւ երրորդ նպատակն է, որ արդի արեւմտեան հայագիտութեան հետ համատեղ (յատկապէս նկատի ունենալով ամերիկեան, անգլիական եւ ֆրանսական ճիւղերը) ներկայացնէ աշխարհիս հնագոյն ժողովուրդներէն մէկուն ճակատագիրը եւ ներկայիս Եւրոմիութեան դէպի արեւմուտք ընդլայնման պայմաններուն մէջ

¹ Թէոտորա Թուլեա, Ցեղասպանութիւն եւ ճակատագիր հայ ժողովուրդի, Սոֆիա: «Միելա» հրատ., 2014.- 176 էջ:

հայոց ցեղասպանության ճանաչման դրույթները եւ Թուրքիոյի վիճելի անդամակցութիւնը Եւրոմիութեան կազմին մէջ:

Փաստաթուղթը, որը հեղինակը կը ներկայացնէ քաղաքական-տնտեսական ուսումնասիրություն Մամիւրէթ իւլ Ազիզ օսմանեան վիլայէթի վերաբերեալ, պատրաստուած է Աւստրո-Հունգարական հիւպատոս Կ. Ջագուլիչի կողմէ 1896 թուականի Դեկտեմբերին: Վիեննայէն կը պատուիրեն իրենց հիւպատոսին պատրաստել այդ զեկոյցը, քանի որ հայերուն կոտորածներու վերաբերեալ յստակ տեղեկութիւններու կարիք ունեն եւ մանաւանդ որ Մամիւրէթ իւլ Ազիզ վիլայէթի մէջ կատարուած սպանդին հետեւանքով իրենց կեանքը կորցուցած են աւելի քան 200 000 հայեր:

Հիւպատոսին բազմաբովանդակ եւ ուշադիր շարադրուած տեղեկութիւնները բաւական լաւ պատկեր կուտան տնտեսութեան, բնակչութեան եւ ընդհանրապէս տեղուոյս կեանքին վերաբերեալ: Աւստրո-Հունգարան՝ ըլլալով Գերմանիոյի, հետեւաբար նաեւ Օսմանեան կայսրութեան դաշնակից, իր իսկ գոյութիւնը պահելու համար կը սեպէ, որ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը պէտք է պահպանուի, ուստի շահագրգիռ է, որ կատարուածը ծածկուի, ուստի եւ կը խուսափի բացասական գնահատականէ կատարուած հանցագործութիւններուն վերաբերյալ:

«Ցեղասպանութիւն եւ ճակատագիր հայ ժողովուրդի» վերնագրով գիրքը բաղկացած է քանի մը մասէ՝ ներածութիւն, հայ ժողովուրդի համառոտ պատմութիւն մինչեւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս ընդգրկուիլը, հայկական հարցի եւ արեւելեան հարցի ծագումը, զեկոյցի համառոտագրութիւնը, 1915թ. հայոց ցեղասպանութիւնը, ցեղասպանութիւն հասկացողութիւնը, անկախութեան մասին վերջաբանը, բուն զեկոյցը, Մամիւրէթ իւլ Ազիզ վիլայէթի նկարագրութիւնը, օգտագործուած գրքերու ցանկ, քարտէսներ, բնակչութեան 1896 թ. մարդահամարի տուեալներ:

Նախ «Ներածութեան» մէջ հեղինակը կը բացատրէ, որ այս գիրքը կը գրէ իսպանացի ընթերցողին համար՝ զայն ծանօթացնելու այն պատմական փաստերուն հետ, որոնց մասին տեղեկութիւններ կան արխիվներուն մէջ, սակայն զանոնք լայն տարածում չունին: Հեղինակը նաեւ կը նշէ մասնաւորապէս Ցեղասպանութեան հարցով զբաղուող Վ. Ն. Տատրեանի, Բաթ Եօրի, Մարք Նշանեանի եւ այլոց անունները ու գործունեութեան պատմական հանգամանքները: Նշուած է ժամանակի իրավիճակը, հզոր պետութիւններու կողմէ հետապնդուող քաղաքականութիւնը՝ Ռուսաստանի ցանկութիւնը Տարտանէլ եւ Պոսֆոր նեղուցներով դէպի Միջերկրական ծով դուրս գալու հնարավորութիւնը, Անգլիոյ մտադրութիւնը՝ դէպի Հնդկաստան տանող ճանապարհներու ապահովութիւնը պահպանելու վերաբերեալ եւ չձգել, որ Ռուսաստանը Կովկասէն մօտենայ այդ ճամբաներուն:

Յաջորդ մասը՝ «Հայոց պատմութիւնը մինչեւ Օսմանեան կայսրութեան շրջանը» համառոտ կը ներկայացնէ պատմութիւնը՝ ըստ Ռոբերտ Հ. Հիւսենի, Ջեյմս

Ռասելի, Նինա Գարգոեանի, Ռոբերտ Պետրոսեանի, Անի Ադամեանի, Բուրնոթեանի, Ռիչարտ Հովհաննիսեանի, Ջեյմս Իսսավերտենսի:

«Հայերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» մասը որպէս հիմք ունի Վարդան Արթինեանի ուսումնասիրութիւնը, որը ըստ հեղինակի՝ կը ներկայացնէ թանկարժէք ներդրում մը նշուած հարցին առնչութեամբ եւ տեղեկութիւններով լի է: Յակիրճ, բայց իրատեսօրէն կը ներկայացնէ հայերուն դիրքը, կացութիւնը, քաղաքական կողմնորոշումը:

Յաջորդ մասին մէջ Թ. Թոլեւան կը բացայայտէ Եւրոպական պետութիւններուն՝ Անգլիոյ, Ռուսաստանի եւ Աւստրո-Հունգարիայի քաղաքական հետաքրքրութիւնը Օսմանեան կայսրութեան հանդէպ, նամանաւանդ՝ դէպի Միջերկրական ծով դուրս գալու ցանկութիւնը եւ Հնդկաստանի ու առհասարակ Ասիոյ մէջ ճանապարհները ապահովելու եւ դիրքերը ընդլայնելու ախորժակները: «Արեւելեան եւ հայկական հարց»-ին ծագումն, տարբեր ծրագրերն եւ ի վերջոյ Սան-Սթեֆանոյի եւ Պեդինեան համաժողովներուն թեքստերը մէջբերելով՝ կը տրուի տեղեկութիւն Համիտեան շարժման, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հայկական կուսակցութիւններուն կազմակերպման ու դիրքորոշման վերաբերեալ:

«Ձեկոյցին ամփոփում» գլուխը 20 էջերու վրայ վերլուծանաբանօրէն կ'ամփոփէ բուն զեկոյցը: Աշխարհագրական անբարենպաստ եւ տնտեսական գրեթէ ոչ մէկ զարգացած ոլորտ չունեցող այս վիլայեթին մէջ, ի զարմանս հեղինակի, կրթական համակարգը շատ լաւ կը գործէ՝ գլխաւորապէս հայերուն քով: Մամիւրէթ իւր Ազիզ վիլայեթին տնտեսութեան մասին եւ այլ տվեալներէ յայտնի կը դառնայ, որ 5-14 տարեկան հայ երեխաներէն այլ ազգերու հետ համեմատած, աւելի մեծ թիւ կը կազմեն դպրոց գացող աշակերտները: Աշակերտներուն տոկոսային հարաբերութիւնը՝ ազգաբնակչութեանը համապատասխան կը կազմէ՝ մահմետականներ 22,76 %, հայեր (առաքելական աւանդական եկեղեցի) 52,42 %, բողոքականներ 46,26 %, կաթողիկէ հայեր 70 %, քաղդեացիներ 50,30 %, ընդ որում նկատի պէտք է ունենալ, որ բողոքականներու մէջն ալ պիտի ըլլան հայեր: Տեղեկութիւն կը տրուին նաեւ ծախսերու վերաբերեալ: Մահմետական կրօնական դպրոցներուն ծախքը կը հոգան գրասիրաց կազմակերպութիւնները, աշխարհիկներունը՝ պետութիւնը, հայկական աւանդական առաքելականներունը՝ Կոնստանդնուպոլսի դպրոցական ընկերութիւնները, բողոքականներունը՝ անգլիական եւ ամերիկեան աւետարանչական ընկերութիւնները, հայ-կաթողիկէներունը՝ քափուսիններու ուխտը եւ ֆրանսիսքան քոյրերը: Ավստրիոյ հիւպատոսը կը նշէ, որ այդ տուեալները ջարդերէն յետոյ մեծ փոփոխութիւններու կ'ենթարկուին, նամանաւանդ աւանդական առաքելական եկեղեցւոյ դպրոցները ընդանրապէս բոլորովին կ'ամայանան եւ կը լքուին, Մալաթիոյ կաթողիկէ եկեղեցին եւ դպրոցը կը հրդեհուին: Վիլայեթին մէջ դեռեւս ջարդերէն առաջ կը նկատուի արտագաղթ դէպի Կոնստանդնուպոլիս եւ Ամերիկա՝ որպէս հետեւանք թուրք կառաւարման եւ պաշտօնեաներու անգործութեան քրդական հարձակումները ճանապարհներուն ու թալանի պատճառով: Հուպատոսը կը նշէ, որ

վերջին տասը տարիներու ընթացքին ապրանքներուն արտահանումը շոշափելիորեն նուազած է: Ամենէն արտահանուողներէն՝ ծիրանի կուտը, կաշին, բուրդը, կակաչի հունտը, նուշն ու տարբեր չիրերը, մետաքսէ եւ բամբակէ կերպասները, օճառը, այծի կաշին եւ այլն ապրանքներ էին: Վերոնշուածներէն առաջինները Ալեքսանդրիան կը տարուէին այլ երկիրներ, իսկ մնացածը կ'երթային կայսրութեան այլ նահանգներ: Նշուած ապրանքներու գլխաւոր գնորդներն էին Անգլիան (16,06 %), Ֆրանսան (13,50 %), Ռուսաստանը (3,60 %): Վերջին տարիներուն աղքատանալուն եւ արտագաղթին (յատկապէս քրիստոնէայ բնակչութեան) պատճառներով ապրանքներու ներմուծումը նոյնպէս կը նուազի: Դրամական փոխադրումները Մամիւրէթ իւլ Ազիզ վիլայեթին մէջ կը կատարուին փոստի միջոցաւ: Զեկոյցին վերջին մասը՝ «Ջարդեր» ենթավերնագրով հյուպատոսը կը պատմէ 1895 թուականի Նոյեմբեր 10-ին Խարփուտի հայերուն վրայ կատարած հարձակումին մասին եւ կը վերապատմէ հայ եպիսկոպոսի գրառումները իր Խարփուտ քաղաքի եւ մօտակայ 73 գիւղերու վերաբերեալ՝ 4442 զոհեր, 1861 հրդեհուած տուններ, 12 վառուած եկեղեցիներ, 7664 հոգի բռնի կերպով ստիպուած են ընդունիլ իսլամը... Տեղեկութիւններ կը տրուին նաեւ Արաբկիրի, Ամբարակի, Շենիկ Խաջին, Մալաթիա եւ այլն քաղաքներու ու շրջաններու 1895 թ. Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներու ընթացքին տեղի ունեցած յարձակումներու մասին:

Գրքին յաջորդ մասը «1915 թուականի հայոց ցեղասպանութիւնը» վերնագրով կ'ուտայ Քրիսթօֆեր Ուալթերի (Christopher J. Walter) եւ Ռիչարտ Հովհաննիսեանի (Richard G. Hovannisian) գիրքերուն ամփոփ բովանդակութիւնը՝ որպէսզի ժամանակակից ընթերցողին պարզաբանէ եւ ծանօթացնէ հարցի որոշ կողմերուն:

Մեր օրերու եւրոպական ընթերցողին համար հեղինակը մասնաւորապէս կը բացատրէ «Հասկացողութիւն ցեղասպանութեան մասին»: Համանուն վերնագրով յատուկ բաժնի մէջ կը ներկայացնէ Ռաֆաէլ Լեմբինի կողմէ «ցեղասպանութիւն» բառին ձեւակերպումը եւ օգտագործումը: Նաեւ կը տրուի ՄԱԿ եւ այլ միջազգային կազմակերպութիւններու կողմէ յայտարարուած եւ ընդունուած բանաձեւերն ու կոնվենցիաները: Հայոց ցեղասպանութիւնը պաշտօնապէս օրենքի ուժով ճանաչած պետութիւններու ցանկն ալ կը տրուի:

«Վերջաբան՝ դէպի անկախութիւն» գլուխին մէջ ամփոփ կը ներկայացուի Ռ. Հովհաննիսեանի գիրքին այն մասը, որը կը վերաբերի պատմական փաստերուն եւ Հայկական առաջին հանրապետութեան հռչակմանը:

Ի վերջոյ՝ իբեւ Հավելուած տրուած է Աւստրո-Հունգարական հիւպատոս Կ. Զագուլիչին «Մամիւրէթ իւլ Ազիզ վիլայեթին տնտեսական եւ քաղաքական ուսումնասիրութիւն» զեկոյցի թարգմանութիւնը՝ գաւառներուն եւ բնակչութեան մարդահամարի աղիւսակներուն հետ միասին:

«Օգտագործուած գիրքերու ցանկը» ու հեղինակին կողմէ տրուած քարտէսները գիրքին վերջը կը կազմեն:

Երիտասարդ պուկարուհիին այս աշխատութիւնը մեծ գնահատականի արժանի է, քանզի՝

- ի սկզբանէ նախատեսուած է ոչ հայ ընթերցողի համար, կը համատեղէ միջազգային յայտնի այլազգի եւ հայ հեղինակներու տեսակետները,

- միայն մէկ փաստաթուղթի հիման վրայ կը նկարագրէ տասնամեակներու ողբալի պատմութիւնը,

- կը բացայայտէ հայոց հարցի եւ ցեղասպանութեան ծագումը, ինչպէս նաեւ միջազգային հանրութեան վերաբերմունքն այդ խնդիրներուն,

- հակիրճ կը ներկայացնէ հայ ժողովուրդի դարաւոր պատմութիւնը եւ հանրապետութեան ձեւաւորումը,

- մէջբերումով կուտայ հիմնական միջազգային փաստաթուղթերու բովանդակութիւնները ցեղասպանութեան վերաբերեալ,

- շարադրութեան մատչելի լեզուն, որը կը գրաւէ կարդացողին եւ կը ստիպէ մէկ անգամէն ընթերցել ամբողջ գիրքը:

Նախատեսուած ի սկզբանէ եւրոպական, եւ ամէլի ճիշդ՝ իսպանական ընթերցողի համար, այս գիրքը հետաքրքիր պիտի ըլլայ այլազգի լայն հանրութեան համար ինչպէս նաեւ հայկական ծագում ունեցող, բայց հայկականէն հեռու մնացած երիտասարդներու համար:

Ի շնորհիւ պուլգարական «Միելա» հրատարակչութեան Թէոտորա Թոլեային 176 էջանի «Ցեղասպանութիւն եւ ճակատագիր հայ ժողովուրդի» գրքի, լոյս տեսած 2014, պուլգարական հանրութիւնը առ ամէլի տեղեակ կ'ըլլայ երկրին մէջ ապաստան գտած հայերու ճակատագրի պատմութեանը:

Փաստաթուղթը, որը հեղինակը կը ներկայացնէ քաղաքական-տնտեսական ուսումնասիրություն մըն է Մամիւրէթ իւլ Ազիզ օսմանեան վիլայեթի վերաբերեալ, պատրաստուած Աւստրո-Հունգարական հիւպատոս Կ. Զագուլիչի կողմէ 1896 թ. Դեկտեմբերին: Փաստաթուղթը՝ հիւպատոսին զեկոյցը, գտնուած է Վիեննայի կայսերական եւ թագաւորական արխիվին մէջ եւ կը վերաբերուի Օսմանեան կայսրութեան մէջ կատարուած հայոց ցեղասպանութեանը:

Գիրքը նաեւ կը ներկայացնէ աշխարհիս հնագոյն ժողովուրդներէն մէկուն ճակատագիրը եւ ներկայիս Եւրոմիութեան դէպի արեւմուտք ընդլայման պայմաններուն մէջ հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման դրութիւնը եւ Թուրքիոյ վիճելի անդամակցութիւնը Եւրոմիութեան կազմին մէջ: